

В. В. Сокурєнко, д. ю. н., профєсор,
ректор Харківського університету
внутрішніх справ

ПОТЕРПІЛИЙ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН: АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЙ ВИМІР КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У кримінально-правовій доктрині усталеною є позиція, згідно з якою суб'єктний склад кримінально-правових відносин утворюють злочинець і держава. Втім актуалізовані запити у реальній гуманізації вітчизняного кримінального права, що мисляться в контексті лібералізації суспільного устрою загалом, ставлять на порядок денний потребу у науковій ревізії ролі потерпілого в системі кримінально-правових відносин. Це питання має як фундаментальне теоретичне, так і безпосереднє прикладне значення, адже від його вирішення залежить функціональна переорієнтація однієї з найбільш консервативних галузей права, кримінального, з «обслуговування» соціальних конструктів – суспільних та державних інтересів – на інтереси конкретної людини. Іншими словами, йдеться про олюднення всієї системи кримінально-правового регулювання.

Наразі, як вказують Н. М. Ляпунова та І. І. Митрофанов, склалася така ситуація, за якої статті 59, 61–63 Конституції України створюють засади для регламентації правового статусу особи, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні злочину, а про потерпілого від злочину в Основному Законі країни немає згадки. Саме це створює підстави для дисбалансу прав та обов'язків підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні злочину та потерпілого у кримінальному провадженні¹. Має рацію, на нашу думку, в цьому контексті і В. І. Борисов, який акцентує на тому, що, незважаючи на зміни, які відбулися у законодавстві, роль потерпілого серед заходів впливу на злочинців усе ще залишається допоміжною, такою, що використовується на догоду державному інтересу. Тому по-

¹ Ляпунова Н. М., Митрофанов І. І. Потерпілий як суб'єкт кримінальних правовідносин. *Юрид. Україна*. 2009. № 2. С. 87–92.

терпілий від злочину, особливо коли йдеться про фізичну особу, залишається найбільш «трагічною» фігурою у кримінальному провадженні¹.

Безумовно, таке теоретичне зрушення не може відбутися у гносеологічно автономному руслі; воно підпорядковане загальній генезі методології кримінального права. Проте дослідження проблем із діалектичного розряду окремого, як засвідчує історія науки, суттєво впливає і на доктринальні узагальнення, становлення принципів, керівних ідей усієї галузі права. Тому, не претендуючи на концептуальну довершеність положень про потерпілого як суб'єкта кримінально-правових відносин, вважаємо за можливе висловити деякі міркування з цього приводу.

Справедливості заради варто зауважити, що сама по собі ідея визнання потерпілого суб'єктом кримінально-правових відносин не є абсолютно новою. У різних варіаціях та з різними дослідницькими результатами вона розглядалася у працях С. В. Анощенкової, Д. Б. Булгакова, І. Ф. Дедюхіної, О. М. Поліщук, Т. І. Присяжнюка, А. В. Сумачева й деяких інших. Так, О. М. Поліщук зазначає, що правова суб'єктна персоніфікація стає більш очевидною саме в охоронних кримінально-правових відносинах. У межах цих відносин і з'являється безпосередньо тріада суб'єктів кримінального права, а також, відповідно, такий носій диспозитивного потенціалу кримінального права, як потерпілий². Утім кримінально-правовий статус потерпілого детальної наукової розробки й досі не знайшов. Гадаємо й досі бракує належної аргументації зазначеній позиції, що лише підживлює її дискусійну основу, не дає повною мірою використати її гносеологічний потенціал у наукових дослідженнях, правотворчій та правозастосовній практиці, наблизити їх до потреб конкретної людини, а не абстрактних режимів, порядків.

О. В. Наден у своїй монографії висловлює думку, згідно з якою кримінальне право за своєю суттю є правом каральним, штрафним. Єдине його призначення, зауважує вчена, – це регулювання покладання на особу кримінальної відповідальності чи звільнення від такої³. Звідси цілком за-

¹ Борисов В. І. Потерпілий від злочину як соціальний суб'єкт кримінально-правової охорони. *Вибрані твори* ; уклад. В. В. Базелюк, С. В. Гізімчук, Л. М. Демидова та ін. ; відп. за вип. М. В. Шепітько. Харків : Право, 2018. С. 420–428.

² Поліщук О. М. Диспозитивність і кримінально-правові відносини. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 69. Одеса : Юрид. літ., 2013. С. 229–237.

³ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.

кономірною видається й позиція О. В. Наден щодо суб'єктного складу кримінально-правових відносин, до якого потерпілі не входять, оскільки «норми кримінального права жодним чином не поширюються і не можуть поширюватись на них»¹. Гадаємо, така логіка цілком відповідає усталеній у нашої державі кримінально-правовій традиції сприйняття та аналізу функцій і джерел кримінального права. Ця традиція є в цілому вираженою, сягає своїм корінням радянської правової доктрини, яка, варто визнати, вже не повною мірою відповідає вимогам сучасного суспільного розвитку. Саме в останній обставині, як видається, криється пояснення загального підходу до конструкції кримінально-правових відносин, у яких місця потерпілому не знайшлося. Безумовний, підкріплений діалектико-матеріалістичними догматами, політичний примат публічного над приватним, «історичного процесу» і «державного інтересу» над особистісним розвитком та безпекою людини на довгі роки став методологічним дороговказом у гуманітарних, у тому числі й правничих, дослідженнях.

Визнаючи значення спадковості й послідовності у розвитку будь-яких галузей знань, не можна, звичайно, «відмахнутися» від усього надбання радянської школи кримінального права. Так само, як і не можна не забезпечувати наукове обґрунтування елімінації неефективних, застарілих, таких, що не відповідають сучасним орієнтирам соціогенезу, концептам етатистського характеру. Переконані, що каральний і штрафний характер кримінального права виражає не його сутність (як на те вказує В. О. Наден), а форму. Кара і штраф – інструменти, але не зміст соціального управління. Будь-яке ж правове регулювання, як відомо, є сферою соціального управління. Натомість змістом кримінального права, його сутністю є *безпека людини* (як особисто, так і в асоціаціях – соціальних групах) від найбільш деструктивних, небезпечних у конкретно-історичний момент, видів антропогенного впливу на неї. У противному разі сентенції на тему охорони інтересів держави, суспільства та інших безособистісних об'єктів позбавлені, на нашу думку, достатніх логічних підстав, адже так чи інакше *в онтологічному вимірі* доходять й до людини. В протилежному ж випадку, якщо цього не стається, кримінальне право набуває рис інструменту легалізованого насильства, переповненого штучними конструктами, юридичними фікціями, відірваними від соціальної основи.

¹ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. 272 с.

Конституція України недвозначно визнала людину найвищою соціальною цінністю (ст. 3), а тому й сенсоутворюючим началом будь-якого впливу, діяльності, що розгортається, забезпечується публічною адміністрацією. Енергетика суспільного розвитку, його конструктивно-інноваційний потенціал ґрунтуються на енергетичному потенціалі людини як мислячої істоти, як вільної особистості. Саме у цьому сенсі людина виступає фактичним центром перспективи не просто суспільного, а суспільно-цивілізаційного процесу, його безпосереднім началом, системним носієм. Як результат – вектор суспільно-цивілізаційного розвитку і вектор еволюції людини взаємопоглинаються: еволюція суспільства, цивілізації загалом реалізується через еволюцію людини¹. Тому всебічний захист людини виражає зрілість держави, її відповідність передовим досягненням цивілізації, зокрема, європейської.

Сприйняття цієї ідеї вимагає ревізії методології кримінально-правової доктрини, виходячи з переосмислення змісту та значення принципу гуманізму. Одним із аспектів його реалізації у науці та галузі кримінального права є визнання потерпілого невід’ємним суб’єктом кримінально-правових відносин, їх переорієнтації на захист інтересів потерпілого, а не на пустопорожню діяльність державних органів, позбавлену будь-якої реальної соціальної бази, запиту, потреби, окрім букви закону. Жодним чином не применшуючи значення нормативного ядра кримінально-правового регулювання, зауважимо, що воно не має бути відірваним від того суб’єкта, якому реально спричиняється злочином шкода чи створюється така загроза. Саме в останньому знаходить свої орієнтири правозастосування, коли кримінально-правова норма набуває реально буттєвих абрисів як дійсного соціального регулятора.

При цьому йдеться не про відшкодування потерпілому шкоди, завданої злочином, яке охоплюється цивільно-правовими відносинами, а про відносини потерпілого з державою з приводу вчинення щодо нього злочину. Обов’язок держави притягти винного до кримінальної відповідальності не є абсолютним, відірваним від соціальної основи. Він кореспондує праву потерпілого (соціального суб’єкта) на відповідну охоронну, каральну, реституційну реакцію держави.

Таким чином, потерпілий є обов’язковим елементом кримінально-правових відносин. Без нього останні неможливі. Звідси випливає ши-

¹ Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України. Київ : Либідь, 2011. 288 с.

роке коло завдань щодо реформування кримінально-правової політики держави у бік концентрованого виразу правової охорони інтересів потерпілого: від кримінально-правового регулювання елементів відносного правосуддя й до індивідуалізації кримінальної відповідальності, її реалізації з урахуванням інтересу потерпілого у балансі з інтересом публічним, який вбачається насамперед у превентивній функції кримінального права. Ці завдання формують одну з найбільш актуальних орбіт науково-дослідницької, правотворчої та правореалізаційної діяльності.